

HERZEN AZ ÉPÍTÉSZETRŐL

ABSTRACT: (Herzen on architecture) Herzen is well-known as an outstanding Russian thinker, writer, publicist and literary critic but his works on the Arts-theatre, music and architecture - are of great value, too.

His writings on architecture, only fragments of which have survived, were written during exile in Viatka under the influence of Vitberg, a Russian architect.

Herzen considered him an excellent architect who, under the contemporary conditions in Russia, could not realize his ideas.

Herzen wrote about architectural styles, old Russian churches in Vladimir, Italian towns like Venice emphasizing the relationship between the Arts, in this case between architecture and reality.

These miscellaneous writings are not Herzen's most important but they demonstrate his versatility.

A. I. Herzen (1812-1870) érdeklődésének sokszínűségével, tevékenységének sokoldalúságával kiemelkedő helyet foglal el a XIX. századi orosz társadalom, szellemi élet nagyjai között. Filozófiai, politikai, történelmi nézetei, szépírói munkássága, az orosz valóság európai megismertetése érdekében kifejtett, egy új, egy más Oroszországért harcoló publicisztikája nagy hatással voltak a kortársakra, több vonatkozásban a későbbi nemzedékre is.

Lényegieknek, sok esetben időtállóan bizonyultak azok a nézetei, megjegyzései is, amelyek a művészetekre vonatkoznak. Gyermekkorától megkülönböztetett figyelemmel kísérte az orosz és európai irodalmat, irodalomszeretete élete végéig töretlen maradt. Az emigrációs években az orosz irodalom általános képének megrajzolására is vállalkozott. Írásaiból kitűnik, hogy az irodalom feladatát a haladó eszmék, a társadalmi valóság tükrözésében jelölte meg. A színház iránti érdeklődése azzal is magyarázható, hogy – szerinte – a művészetek közül a színház képes legközvetlenebb kapcsolatot teremteni a közönséggel, következésképpen komoly erőt, az aktuális társadalmi, politikai kérdések felvetésének, a haladó eszmék, értékálló erkölcsi normák terjesztésének nagy lehetőségét látta a színművészetben. A zenével kapcsolatos megnyilatkozásainak lényege, hogy az operában a szabadság- eszmét, a hősi-függetlenségi tartalmat hordozó cselekmény is fontos. A festészet

íránti vonzódása is egész életében végigkövethető. A reneszánszról, egy-egy alkotójáról, valamint a korabeli orosz és európai festészet kimagasló tehetségeiről, alkotósaikról frottak máig értékesek.

Herzen és az építészet kapcsolatát keresve szembetűnő, hogy a művészet ezen területével életének csupán egyetlen szakaszában (a vjatkai, vlagyimíri száműzetés éveiben) foglalkozott mélyebben. Ekkor születtek a töredékekben fennmaradt "Cikkek az építészetéről" (1836–38), valamint a 30-as évek végén írt leveleiben is gyakori téma az építészet, de a későbbi visszaemlékezések is lényegében ezen évek élményein alapulnak. Ezeket követően csaknem harminc évig jóformán az építészet említésének nyomát sem találjuk nála, csak a 60-as évek végén az itáliai városok – Velence, Milano – váltottak ki Herzenben egy-egy elragadtatást, vagy éppen értetlenséget tükröző építészeti vonatkozású megjegyzést.

Az okokat, magyarázatot kutatva feltétlenül szólnunk kell arról, hogy az ifjú Herzen a száműzetés meglehetősen nehéz, szűkös keretei közepette is szenvedélyesen kereste az aktivitás, a cselekvés lehetőségeit, a társadalmi kérdések felvetésének, megoldásának és az önmegvalósításnak módozatait. A száműzetés éveikhez kötődnek Herzen első irodalmi próbálkozásai. Vjatkában fejezte be a moszkvai börtönben megkezdett, Szent Teodóra legendáját feldolgozó művét, itt írta a német romantika, idealizmus hatását mutató, de sokban önéletrajzi ihletettséggű Német utazó c. elbeszélését. A vlagyimíri évekhez (1838–39) drámai kísérletei (Licinius, William Penn) tartoznak, amelyek – ha különösebb irodalmi értékeket nem hordoznak is – a fiatal Herzen útkeresésének, tennivágyásának bizonyítékai.

A fentieket figyelembe véve nem meglepő az sem, hogy érdeklődése az építészet felé fordult. (Az, hogy a későbbiekben ezt mellőzi, minden bizonnyal azzal magyarázható, hogy az őt magát, a kortársakat foglalkoztató kérdések kifejtésére az irodalom, a színház, a publicisztika jobb, teljesebb lehetőségeket kínált.)

Az építészethez vonzódás, további, úgy gondolom legjelentősebb okaként azonban azt a hatást kell tekintenünk, amelyet a vjatkai száműzetés zord napjait részben enyhítő, hozzá emberileg is közel álló Alekszandr Lavrentyevics Vitberg (1787–1855) tett Herzenre. Ahhoz, hogy megértsük kettejük barátságát, a kölcsönös hatást, röviden érintenünk kell e vitatott művészegyéniség útját.

A svéd származású, de már Oroszországban született Vitberg a pétervári Művészeti Főiskolán tanult festészetet, tanulmányait aranyéremmel fejezte be. Még ezekben az években kezdett önállóan foglalkozni az építészetrel is. Fordulatot, s mint később kiderült, egész életére szóló hanyattatást jelentett pályáján, hogy a mélyen vallásos I. Sándor cár a Napóleon fölött aratott győzelmének emlékére – az eseményhez méreteiben is, hatásában is méltó – templom építésére gondolt. Az

1815-ben kiírt pályázatot merész, grandiózus tervezetével – megelőzve a kor ismert építészeit – a nyugtalan természetű, vallásos misztikus festő nyerte meg. A cár őt nevezte ki a templom építőjévé és az építési bizottság vezetőjévé is. Ezzel kezdődött el kálváriája, hisz a fiatal művész irigykedők, gáncsoskodók mesterkedéseivel, buktatókkal s ezernyi objektív nehézséggel találta szembe magát, ami lehetlenné tette az egyébként is igen összetett, bonyolult munkát. I. Sándor halála után a különböző vádaskodásoknak helytadó I. Miklós cár Vjatkaiba száműzte Vitberget, aki kezdetben, saját igazában meggyőződve, teljes erejével küzdött becsületéért, de a száműzetés évei megtörték, helyzete egyre inkább kilátástalanná vált, reményt veszítve még jobban elmerült vallásos-misztikus világába.

Herzen ebben a szituációban találkozott vele, s a vjatkai két és fél év alatt a Vitberg család bensőséges *emberi* társasága, barátsága jelentette számára a bizakodás halvány reménysugarát, egyúttal azonban a misztikum felé hajlás okát is döntően e kapcsolatban találhatjuk meg. A megszokott moszkvai környezetből kiszakított, a viszonylagosan pezsgő szellemi élettől távolkerülő Herzen együttérzéssel figyelte Vitberg küzdelmét, tanúja volt a gyötrelmes beletörődésnek is. Ugyanakkor a misztikus, de művelt, széles látókörű művésszel folytatott beszélgetések a szellem ébrentartását is jelentették számára. Ez az emberi közelség teljes mértékben érthetővé teszi a szép portrét, amelyet 1852–53-ban az "Emlékezések és elmélkedések"-ben rajzolt Herzen Vitbergről. (2. rész, "Börtön és száműzetés", XVI. fejezet.)

Túl az emberi közelségen, mint művészt is kivételes tehetségnek, zseniálisnak tartotta. Már az első találkozások után, 1835 novemberében azt írta Herzen Ketcsernek, hogy Vitberg "... fejében egy fenséges gondolat született"..., s szerinte "...egy nagy ember e sivár időben".¹

A legapróbb részletekig, a precizitásig kimunkált tervezet Herzent is magával ragadta. Az 1817-ben a Verébhegyen megkezdett (soha be nem fejezett) templom három egységből állt volna, mindegyik sajátos kultikus funkcióval. A hegybe vájt, paralelogramma formájú altemplom díszes főbejáratával, kandelábereivel méltó nyughelyül szolgált volna 1812 elesett hőseinek, akiknek nevét az altemplom falai-
ba vésték volna. E jelképes koporsó, temető fölé Vitberg egy görögkereszt formájú templomot tervezett, melynek oszlopcsarnokához ószövetségi szoboralakok sorai között lehetett eljutni, a bejáratnál pedig a próféták szobrai álltak. A templombelső evangéliumi történeteket, az apostolok cselekedeteit mutatta be. A kettő fölött magasodott az impozáns kupolával lezárt, jól megvilágított harmadik egység: a lélek, az örök béke, az örökkévalóság temploma.

A tervet Herzen is úgy ítélte meg, hogy abban túlteng a misztikum, de ezt magától értetődőnek tartotta, mert "Nincs egyetlen művészet sem, amely annyira rokon lenne a miszticizmussal, mint az építészet; ... a szimbolika, a képek, az utalá-

sok révén létezik. ... Az épület, a templom önmaga nem tartalmazza célját, mint a szobor vagy a kép, a poéma vagy a szimfónia; ... Maga a templomépités mindig is tele volt misztikus szertartásokkal, allegóriákkal, titokzatos beavatásokkal..."²

Herzen megrajzolásában Vitberg úgy áll előttünk, mint akinek zseniális művészete a cári Oroszország intrikái, sajátságos viszonyai miatt nem bontakozhatott ki. Valamiféle természetes párhuzamot le lehetünk a Tolvaj szarka c. elbeszélés színésznőjének tragikusra forduló sorsa és Vitberg megvalósulatlan álmai között, hiszen mindkét esetben azonos körülmény, az önkényuralmi orosz társadalmi viszonyok akadályozták meg a tehetség kiteljesedését, sőt végsősoron annak elpusztulásához vezettek.

Az elmondottakhoz nem érdektelen hozzáfűzni, hogy az ismert művészeti kritikus, V. V. Sztaszov nem osztotta a fenti véleményt. Nemcsak nem lelkesedett Vitberg tervezetért, hanem "Az orosz művészet huszonöt éve. Építészetünk" (1882–83) c. cikkében egyértelműen azt a célt tűzte maga elé, hogy megváltoztassa a köztudatot, amelyben az élt, hogy Vitberg személyében kimagasló művészt és egy különlegesen nagyszerű építményt veszített el Oroszország. Sztaszov elismerte ugyan, hogy Vitberg valóban rágalom és intrikák áldozata lett, megértően szólt sorsának alakulásáról, szenvedéseiről, de szerinte "... hogy zseniális művész volt, ... abban az igazságnak szemernyi része sincs. Vitberg nemcsak nagy művész nem volt, hanem egyáltalán semmilyen művész sem. Csupán dilettáns autodidakta..."³ Egyenesen Herzent okolta, hiszen írásával ő alakította ki a kedvező képet. A tervezet sikerét ő a miszticizmussal magyarázta, sőt Herzen rajongását is ezzel hozta összefüggésbe: "Herzen lelkesen dicséret minden építészeti semmiséget, ... mert ekkoriban ő maga is misztikus volt, ráadásul egész életében, hatalmas tehetsége ellenére, soha semmit sem értett meg semmilyen művészetben."⁴

Úgy gondolom, hogy Sztaszov elutasító értékelése csak részben fogadható el. A realista művészet mellett kardoskodva a vallásos misztikával telített építészeti irány elutasítása talán helyes. Még az az öröme is érthető, hogy e misztikus tervek nem öltöttek testet, mert valóban hihetetlen áldozatot követelt volna a szegény néptől. Az akadémiai festészeti és építészeti irányzat elleni harcban azonban néhány igaztalanul túlzó megállapítást is találunk. Vitberg tehetségének kategorikus tagadása megkérdőjelezhető, hiszen a festészeti tanulmányait aranyéremmel zárta, sőt – az említett balszerencsés tervezeten kívül – a megpróbáltatás súlyos éve alatt, 1838-ban is tervezett egy templomot, amely 1839–64 között Vjatkában fel is épült. (Alekszandr Nyevszkij neogótikus székesegyház), tehát az építészethez is volt érzéke, valamelyes szakertelme.

Nem egészen helytálló az sem, hogy Herzen csupán misztikus nézetei miatt rajongott a tervezetért, értékelte nagyra Vitberg tehetségét. A 30-as évek végén va-

lóban hatott a miszticizmus nála, de amikor az "Emlékezések és elmélkedések" vonatkozó fejezetét írta (1852–53), erről már szó sem lehetett. Az pedig, hogy a művészetekhez nem értett, nem igaz, mert – bár sokoldalú tehetségének kibontakoztatása nem e területen jutott csúcspontra –, a művészetekkel kapcsolatos nézetei sok esetben máig is értékesek, helytállóak, s azok szervesen illeszkednek a forradalmi demokraták esztétikai vonalába.

A Vitberg-tervezet elmélyedt tanulmányozásán túlmenően, Herzen igen szakszerű építészeti leírását adta a vlagyimíri templomoknak is (Uszpenszkij- és Dmitrij-székesegyházak), amikor tudomást szerzett arról, hogy a Vjatkában élő építész dolgozni kezdett a már említett tervezetén. A Vitberghez írott levélből (Vlagyimír, 1838. december 8.) a szakszerűség mellett kiemelendő, hogy abban Herzen érintette a XIX. századi orosz építészet jelentős alakjának, K. A. Tonnak (1794–1888) munkásságát is. Az eklektikus orosz-bizánci stílusban alkotó (Nagy Kreml-palota, 1839–49; Fegyverterem, 1844–51; pályaudvarok Moszkvában és Péterváron) építész tervei azért nem tetszettek különösebben Herzennek, mert nem eléggé eredetiek, másrészt Ton nem eléggé értékelte a bizánci stílust, aminek viszont Herzen szemében "... igen nagy jövője van..." az orosz építészetben.⁵

Kétségtelenül Vitberg hatásának tudható be az is, hogy Herzen 1836–38-ban az építészet történetéről szóló cikkek írásához látott. A hozzánk csak részleteiben eljutott írást maga a szerző igen jelentős műnek tartotta, az általa addig írott cikkek közül a legjobbnak. (Ld: Levél N. A. Zaharinához, 1838. február 13.).

Az építészet fejlődésének történetéről szóló fejtegetések lényege az, hogy igyekezett bizonyítani a gót és a mór stílus rokonságát, másrészt arra a megállapításra jutott, hogy a görög stílus eredete Egyiptom, sőt Etiópia történetéhez nyúlik vissza, a görögök csak a tökéletesítő szerepét töltötték be.⁶ A cikkekben szembetűnő az a tájékozottság is, mellyel nyomon követte Herzen – az akkori idők, viszonyok lehetőségeihez mérten igen jól – az európai tudományos felfedezéseket az építészet területén. Hivatkozott például F. Cailliaud francia utazóra, aki feltárta a Nílus partján Etiópia ősi fővárosának romjait, s meglátásait 1826–27-ben publikálta.

A fentiek értékén túl a leglényegesebb mégis az a vonal, amely áthatja a cikksorozatot, amely világosan tükrözi Herzennek azon nézetét, hogy a művészet jelenségei – természetesen az építészet is – elválaszthatatlan kapcsolatban vannak a korrallal, az adott történelmi helyzettel, a viszonyokkal, amelyekben létrejöttek. "Ideje félretenni azt a káros tévedést, hogy a művészet a művész személyes ízlésétől vagy a véletlentől függ. A vallás, a tudomány és a *művészet* [kiemelés tőlem, K. F.] a legkevésbé a véletlentől és az egyéntől függ; ... az igazán nagy művész nem lehet korától független."⁷ – írta Herzen az építészetről.

A művész és a kor kapcsolatának általános érvényű megállapításán túl, konkrét példákat is említett az építészet területén erre a feltételezettségre. Így hozta létre a katolicizmus a gótikus stílusú templom-építészetet, mivel ez felelt meg leginkább a katolikus eszmerendszernek: "... a gótika a katolicizmus világában lehetőségeinek felső határáig fejlődött. Az eleget tett a katolikus tanok és rituálék minden feltételének, minden követelményének. Jellemzője a felfelétörekvés, az épület minden elemével az ég felé tör, és összeszűkülve elvész a távolban; az épület nem a szépséget, hanem az átszellemesítést keresi; ... a gót épület nem hordozza magában a befejezettséget, a görög templomok zártságát, csak félig mondja ki saját alapvető eszméjét, mert semmiféle földit nem képes teljesen kifejezni, csupán utal az istenség végtelenségére, kimondhatatlanságára."⁸ Ilyen vonatkozásban talált hasonlóságot Herzen a gótika és az egyiptomi piramisok között, hisz az eltérő külsőségek mögött ott él a szellemi rokonság, "... a minden világít, örömtelit elutasító, minden földi dolgot megvető..."⁹ ridegség.

Ahogy az eddigiekben láthattuk az építészettel való foglalkozás döntő mértékben Vitberg hatásaként alakult ki Herzennél. A kép teljességéhez azonban azt is hozzá kell tennünk, hogy ez az érdeklődés kétségkívül múltba menekülés is volt nála. Azért is kutatta az építészet múltját, mert joggal érezhette, hogy az emberiség régmúlt történelmében voltak, lehettek értékes dolgok, de a XIX. századi Oroszországban a nagy álmok, tervek nem valósíthatók meg. (Erre saját addigi sorsán kívül Vitberg tragédiája is bizonyítékként szolgált.) A Zaharinához írt egyik levelében (Vjatka, 1837. január 9.) ezt világosan meg is vallotta: "Folytatom az építészettel való foglalkozást – a letűnt korok megelevenednek piramisaikkal, templomaikkal, székesegyházaikkal, és elmesélik életüket; hála Istennek, hogy át lehet költözni a korba, amikor még nem ijedtek meg a nagyszerűtől, amikor a szépet még elkerülhetetlen szükségletnek tekintették. De most ... minden magasztos szunnyad..."¹⁰

Van valami megrázó abban, hogy a száműzetés lélekölő kilátástalansága következtében a múlt (vélt vagy valódi) nagyszerűsége szembekerült a jelen (sok-sok vonatkozásában teljességgel valóságos) sivárságával Herzen gondolatvilágában.

A vjatkai, vlagyimiri száműzetés éveit követően Herzen már nem írt cikket, tanulmányt az építészetről. A leveleiben fellelhető, e témával kapcsolatos mozaikokból érdemes még kiemelni az 1839-es pétervári tartózkodás során szerzett élményeket, valamint a hatvanas évek végén az itáliai városok építészeti sajátosságairól tett említést.

A Palota-térnek 1819–29 között folyó, a kiemeikédő építész Carlo Rossi által irányított átépítése nyomán kialakult épületegyüttest szemlélve Herzen felfedezte annak különösségében rejlő szépségét. Feleségének elragadtatással számolt be leve-

leben (1839. december 15.) erről: "Legjobban a Téli Palota lepett meg külsejével, az oszlopnál [ti. a Sándor-oszlopnál; megjegyzés tőlem K. F.] állva sem a vezérkar, sem a minisztérium épületét nem néztem, csak a palotát – impozánsabbat még képeken sem láttam, valahogy az Escorialra emlékeztet, ..." ¹¹ A felesége vlagyimiri barátnőjéhez egy nappal később írt levelében (J. F. Kurutanak, Pétervár, 1839. december 16.) is aláhúzta: "... csodálatosan gyönyörű épület, ... az egymáshoz épületeknek, kiegészítéseknek különössége, az egyes részek sokfélesége, elütő jellege – mindez olyan sokszínű eleganciát, bájt kölcsönöz az együttesnek, mely csupán Shakespeare tragédiáiban található meg." ¹²

Az itáliai városok építészeti vonatkozású említéseiből figyelmet kell fordítanunk az alábbiakra. Egyrészt Herzen csodálattal, elismeréssel adózott ezen városoknak, főként Velencének, hiszen az ember a természetet legyűrve építette fel e várost, ahol szobrok, freskók, mozaikok, Veronese, Tintoretto, Tizian festményeinek garmadája színesíti az épületeket. ¹³ Másrészt viszont úgy vélte, hogy ezen építészeti emlékekben gazdag városok nem teremtenek megfelelő lehetőséget a XIX. század emberének, hogy igazán otthonosan érezze magát: "A mai ember nincs otthon bennük, hanem mintegy olyan színház kényelmetlen páholyában érzi magát, melynek színpadán fenséges dekorációkat mutatnak be. Az élet bennük kiegyensúlyozatlan, nem természetes, és kényelmetlen ... Az ember nem mindig akar ámulatba esni, ... meghatódni és gondolatban a távoli múltba visszarepülni, Itália pedig ... szüntelenül emlékeztet, hogy utcája nem egyszerűen utca, hanem emlék is, hogy terein nem csak járnod kell, hanem tanulmányozni is köteles vagy azokat." ¹⁴

Nem mehetünk el szó nélkül a mellett a különös ellenszenv mellett, amellyel Herzen a milánói dómnal szemben viseltetett. Levelekben (pl: az 1867. december 18-án írt M. Meysenburgnak), de az "Emlékezések és elmélkedések"-ben is helyt adott az építménnyel szembeni antipátiájának. Az utóbbiban írta: "Kinek a fejében született ennek a Milanói dómnak nevezett köerdőnek a terve? Kinek volt mersze, hogy megvalósítsa ennek az örült építésznek az álmát ... és ki adta rá a pénzt, a valószínűtlenül hatalmas összeget!" ¹⁵

Az ellenérzés magyarázatát minden bizonnyal abban találhatjuk meg, hogy Herzen a művészet fejlődésének perspektíváját a művészi és az eszmei-gondolati elem összekapcsolódásában képzelte el – ahogyan ezt az ismert Herzen-kutató, J. Elszberg is kiemeli –, ¹⁶ s a dóm e vonatkozásában nagyon is távol volt az elképzelésektől, sőt egyenesen ellenbizonyítékként szolgálhatott Herzen számára.

Fejtegetéseink zárásaként azt kell hangsúlyoznunk, hogy az építészet, az építészetről írottak (hasonlóan a zenéhez) nem foglalnak el igazán lényeges helyet Herzen szerteágazó tevékenységében. Az olvasottak, a leírtak alapján mégis vélhet-

jük, hogy e nézeteinek, megjegyzéseinek felidézése is kiegészíti, színesíti, gazdagítja azt a képet, amelyet Herzenről megrajzolhatunk.

J e g y z e t e k

1. Szobr. szocs. T. XXI, sztr. 55.
2. Szobr. szocs. T. VIII, sztr. 278
3. V. V. Sztaszov: Izbrannije szocsinyenyija v 3-h tomah.
M., 1952, T. 2, sztr. 502
4. V. V. Sztaszov, T. 2, sztr. 503
5. Szobr. szocs. T. XXI, sztr. 398
6. Szobr. szocs. T. I, sztr. 326
7. Szobr.szocs. T. I, sztr. 326-327
8. Szobr.szocs. T. I, sztr. 327
9. Szobr.szocs. T. I, sztr. 320
10. Szobr.szocs. T. XXI, sztr. 135
11. Szobr.szocs. T. XXII, sztr. 61
12. Szobr.szocs. T. XXII, sztr. 63
13. Szobr. szocs. T. XI, sztr. 468
14. Szobr. szocs. T. XI, sztr. 442
15. Szobr. szocs. T. XI, sztr. 442
16. J. Elszberg: Esztetyiceszkije vzgljadi A. I. Gercena.
(V knyige: A. I. Gercen ob iszkussztve M., 1954, sztr. 30)